

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СІМ'Ї ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ЇЇ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Ольга МАРТИНЮК

Copyright © 2008

Постановка проблеми. Однією з гострих проблем сімейного консультування є отримання повної, об'єктивної, достатньої інформації про шлюбно-сімейну ситуацію клієнта. Від цієї інформації залежить точність постановки діагнозу, вибір методів і напрямків роботи та ефективність допомоги. Щоб зібрати таку інформацію, в консультанта повинна бути певна модель сім'ї, що постає його концептуальною картою і впорядковує одержувану інформацію. Проте теорія сім'ї ще далека від завершеності. Це призводить до значних розбіжностей у методах і характері зібраної інформації про шлюбно-сімейну ситуацію клієнта, про способи її інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я як складне і багатопланове явище вивчається різними науками – етнографією, соціологією, соціальною психологією, педагогікою. Кожна з указаних конкретних наук формулює свій предмет дослідження сім'ї. Проте жодна з них не має єдиної, цілісної теорії сім'ї, що могла б відповідати критеріям універсальності. Водночас у цьому змістовому форматі науковцями накопичений дослідницький матеріал, на основі якого створені так звані теорії середнього рангу, тобто концепції, що охоплюють окремі соціально-психолого-педагогічні проблеми сім'ї і являють собою сукупність теоретичних уявлень про сім'ю, згідно з яким подається розгорнуте трактування вказаного феномена.

У наборі ключових питань концепції сім'ї доречно виділити такі: феномен сім'ї, історичний процес розвитку сім'ї, закони і закономірності її розвитку і трансформації, функції життєдіяльності та структура сім'ї, місце і значення сім'ї у процесі соціалізації особистості.

У сфері *соціологічного* дослідження сім'ї істотний внесок належить А.І. Антонову, Л.Я. Гозману, С.І. Голоду, Т.А. Гурко, М.С. Мац-

ковському, О.Г. Харчеву, Н.Г. Юркевич та ін. Так, скажімо, О.Г. Харчев [15], М.С. Мацковський [11] і С.І. Голод [7] сформулювали теоретичну парадигму власне соціологічного вивчення сім'ї, що позитивістськи орієнтує кожного на природничо-наукові норми наукового знання, позрзову стратегію дослідження з перевагою закритої (письмової та масової) форми опитування і кількісних методів обробки даних. Ця парадигма природно має свої плюси і мінуси (*табл. 1*).

У системі *психологічного* дослідження сім'ї (В.М. Дружинін, В.В. Столін, О.О. Бодальов, А.Н. Елізаров, С.В. Ковальов, А.Б. Холмогорова, О.Т. Соколова, О.І. Захаров, М.М. Обозов, А.М. Обозова, А.М. Волкова, Т.М. Трапезникова, Г. Навайтіс та ін.) закономірно прийнятий свій спосіб аналізу. В його підґрунті здебільшого перебувають глибинно-психологічна, гуманістична, або гуманітарна парадигми, що постулюють якісну специфіку знань. Відповідно до цих парадигм конкретним дослідником обирається типологія обрахунку емпіричних даних, наводяться розгорнені думки окремих респондентів (ідеографічно зорієнтована психодіагностика). Це зумовлено тим, що в окреслених психологічних дослідженнях головним завданням є аналіз функціонування сім'ї в рамках одиничного, коли акцентуванню підлягає індивідуально-особистісна її складова, а відтак особлива увага відводиться внутрішнім механізмам сімейного життєреалізування.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Сім'я – складне, багатопланове й водночас цілісне утворення. Їй властиві загальні закономірності, що не можуть бути повно розкриті конкретними методами. Тому потрібна інтеграція підходів у комплексному вивченні сім'ї. Виходячи з того, що кожний

Таблиця 1

Характеристика природничо-наукової парадигми

Переваги	Недоліки
1. Пояснення емпіричних даних, виявлення і формулювання загальних законів і закономірностей, побудова гіпотез	Поза пізнанням залишається сімейна ідеологія, яка відображає норми і цінності сім'ї, історію родини, сімейні правила і міфи, а також легенди, традиції, максими тощо
2. Підтвердження і відтворення фактів; перевірка гіпотез на достовірність і побудова на цій основі обґрунтованих прогнозів	

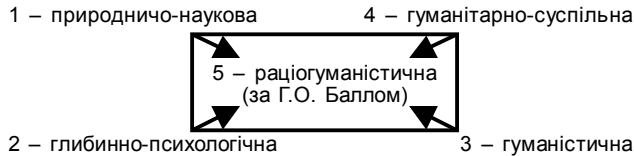

Рис. 1.

Поліпарадигмальність дослідження сім'ї як соціокультурного явища

з підходів має свої плюси та мінуси, то доцільним є їх синтез у вигляді *раціогуманістичної парадигми* за принципом кватерності (рис. 1) [див. 5]. А це означає, що зазначені парадигми не взаємовиключають, а доповнюють одна одну.

Мета статті – провести методологічну рефлексію наукового матеріалу у сфері соціально-психологічного вивчення сім'ї, спираючись на пояснювальні можливості типологічного підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Конкретно-науковою методологією вивчення сім'ї є такі підходи, як історичний (С.І. Голод), функціональний (О.Г. Харчев, А.І. Антонов), структурно-функціональний

(С.І. Голод), системний (М.С. Мацковський, Д. Олсон, В. Біверс та ін.) (рис. 2).

В концепції С.І. Голода [7] сім'я – це сукупність індивідів, які перебувають як мінімум в одному з трьох типів відносин – кровної спорідненості, породження й особистісної взаємодії. Домінування одного з цих типів відносин визначає теоретично обґрунтовані автором, історично змінні типи сім'ї і діючі моделі у межах цих типів, їх минуле, теперішнє і майбутнє на перші десятиріччя XXI століття. Так, дослідник виділяє сім'ї таких типів, як патріархальна (кровно-споріднені відносини), дитиноцентрична (дитинонародження) і подружня (особистісна взаємодія). На сьогодні, на думку автора історичної концепції сім'ї, пік розвитку приходиться на дитиноцентричні сім'ї (сучасні), у стадії становлення знаходяться сім'ї подружнього типу (постсучасні) і вичерпали себе патріархальні сім'ї (традиційні).

Аналіз теперішньої ситуації дозволяє стверджувати, що все більшого поширення набуває послідовна моногамія як нормативна модель сім'ї.

Історична зміна типів сім'ї подана на рис. 3.

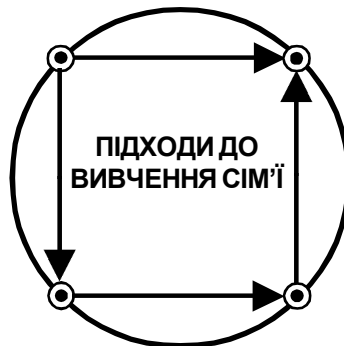
Варіативність сучасних моделей сім'ї супроводжується, на думку С.І. Голода, такими

1 – історичний підхід:

сім'я – конкретний історичний тип угруповання з певним набором функцій, типом виховання міжособових відносин

2 – функціональний підхід:

дає відповідь на запитання, з якою метою створюється і задля чого діє сім'я як соціосистема

4 – системний підхід:

ставить у центр дослідження проблеми інтеграції членів сім'ї, їх взаємодію, супідрядність сімейних підсистем, закони успішного функціонування конкретних сімей

4 – структурно-функціональний підхід:

сім'я розглядається як стійка адаптивна структура

Рис. 2.

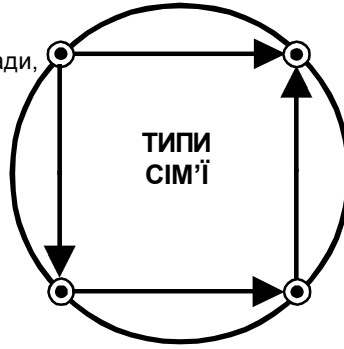
Конкретно-методологічні підходи до вивчення сім'ї як соціокультурного явища

1 – Патріархальна:

- патрілокальність,
- патрілінійність,
- верховенство чоловіка,
- панування абсолютної батьківської влади,
- авторитарна система виховання

2 – Дитиноцентрична:

- головна функція сім'ї – батьківство,
- дитина – снес сім'ї,
- дитяча диктатура

4 – Послідовна моногамія:

- протягом життя людина кілька разів одружується (нормативна модель майбутньої сім'ї)

3 – Подружня:

- сімейне життя зосереджується навколо особистісної взаємодії подружжя,
- подружжя свідомо заохочує розвиток індивідуальності один одного

Рис. 3.

Історичні типи сімей

явищами, як зниження народжуваності, свідомо бездітність та дошлюбна практика сексуальних відносин сучасної молоді, розлучення. Ці явища не інтерпретуються ним однозначно як відхилення від норми, а розглядаються як ознака істотних і незворотних змін у самому інституті сім'ї, перехід його в нову якість. Такої ж думки дотримується і М.С. Мацковський [3; 11].

Історизм, який є сильною стороною концепції С.І. Голода, відноситься також до дошлюбного етапу відносин майбутнього подружжя, особливостей їхнього сімейного життя, включаючи народження дітей. Вчений побудував типологію основних моделей дитячо-батьківських відносин (авторитарна, амбівалентна, квазіавтономна), що співвідноситься із виділеними типами сімей (патріархальна, дитиноцентрична, подружня). Водночас він не надав повної характеристики видам внутрішньосімейних відносин у визначених ним типах сім'ї.

Функціональний підхід як методологічну основу дослідження сім'ї використовують О.Г. Харчев, А.І. Антонов, Е.К. Васильєва, Н.Г. Юркевич та інші. Під функціями сім'ї розуміють або її життєдіяльність, або діяння її окремих членів, які виявляють соціальну роль і сутність цієї організованості [7]. На функції сім'ї впливають такі чинники, як вимоги суспільства, сімейне право і норми моралі, реальна допомога держави чи її відсутність. Тому протягом історії людства функції сім'ї не залишаються незмінними, виникають нові, а інші трансформуються, або ж наповнюються новим змістом.

Існують різні класифікації функцій сім'ї, проте в них незмінно виділяються такі, у яких певною мірою знаходиться відображення суспільне призначення сім'ї – репродуктив-

на, господарсько-економічна, комунікативна, організації дозвілля, виховна [13]. Так, О.Г. Харчев [15] виділяє специфічні (народження і виховання дітей) і неспецифічні (організація споживання і побуту, дозвілля і психологічного захисту) функції сім'ї. При цьому основною функцією він вважає народження дітей на користь функціонування суспільства. Тоді як специфічні функції сім'ї витікають із суті сім'ї і відображають її особливості як соціального явища, а неспецифічні – це ті, до виконання яких сім'я пристосувалася за конкретно-історичних обставин. А.І. Антонов [1] вказує на ієрархічність функцій сім'ї з виділенням у ролі головних такі функції, як дитинонародження і соціалізація дітей, а також підтримки життєіснування усіх її членів. Батьківську потребу в дітях він виокремлює як інтегральний показник сімейного способу життя.

У зв'язку з існуванням різних типологій сімейного функціонування доцільно виділити серед них загальні (першого порядку або специфічні) і часткові (другого порядку або неспецифічні) функції сім'ї (рис. 4). На основі аналізу робіт, присвячених класифікації аналізованих функцій (О.Г. Харчев, А.І. Антонов, М.С. Мацковський, Г. Навайтис, З.А. Янкова, Н.Г. Юркевич, Е.К. Васильєва, В.В. Солодніков та ін.), до перших можна віднести репродуктивну, виховну, соціалізуючу, господарсько-побутову, а до других – духовного спілкування подружжя, організації дозвілля (культурно-рекреаційну), емоційно-психотерапевтичну, сексуальну.

Г. Навайтис [12] як найважливішу особливість функцій сім'ї виділяє їх комплексність. Кожна потреба, котра задовольняється сім'єю, може бути задоволена і без неї, але тільки сім'я дає змогу втамувати їх у комплексі,

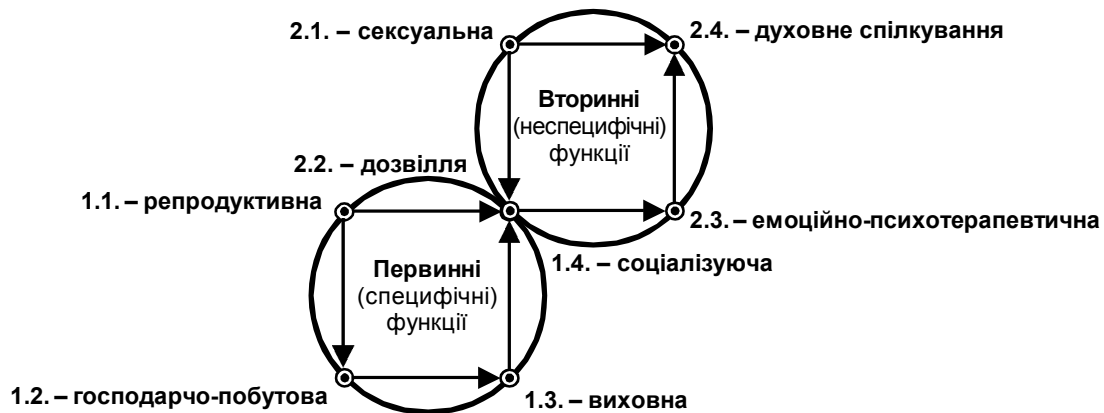

Рис. 4.
Типологія основних функцій сім'ї

який, у разі розпаду сім'ї, не може бути роздроблений чи розподілений між іншими людьми. Таке розуміння функцій сім'ї, на думку автора, обґрунтовано відокремлює сім'ю від інших, схожих на неї за деякими ознаками малих груп (наприклад, пар, які підтримують постійні сексуальні зносини).

Також підкреслимо той факт, що функції сім'ї не існують ізольована одна від одної, вони діють взаємозалежно і взаємозумовлено, тобто кожна з них є логічною ланкою здійснення інших функцій. Ось чому в рамках *структурно-функціонального* підходу С.І. Голод [7] розглядає сім'ю як стійку адаптивну структуру, тобто як внутрішню організацію цілісної системи, яка містить специфічний спосіб взаємозв'язку і взаємодії її компонентів. Саме згаданий дослідник уперше ввів такі поняття, як "адаптаційний синдром" з його психологічним, сексуальним і духовним компонентами, та "інтимність – автономність" як істотні атрибути шлюбу. У підсумку баланс у прагненні подружжя до автономності та інтимності розглядається в концепції С.І. Голода як умова успішного функціонування сім'ї.

Схожі ідеї висловлені американськими соціологами (Д.Х. Олсон, Дж. Портнер, І. Лаві [цит. за 13]). Вони здобули популярність під назвою "Кругова модель сім'ї". Дана модель сімейних відносин базується на *системному* підході, ключовим положенням якого в даному разі прийнятне положення про те, що сім'я є системою, яка прагне до встановлення рівноваги між автономією і взаємозалежністю своїх членів. Забезпечують баланс між цими суперечливими тенденціями такі властивості сімейної системи, як гнучкість (у ранніх публікаціях автори

моделі називали її адаптивною) і згуртованість. Зі свого боку, зазначений баланс сімейній системі забезпечує внутрішньосімейне спілкування. При цьому за кожним з цих параметрів визначено чотири типи сімей. За параметром сімейної згуртованості це сім'ї роз'єднані, пов'язані, згуртовані і зщеплені; за параметром сімейної гнучкості – ригідні, структуровані, гнучкі і хаотичні. За допомогою комбінування вказаних параметрів можна визначити 16 типів сімейних систем, поєднаних авторами у три групи: 1) збалансовані (4 типи); 2) проміжні (8 типів) і 3) незбалансовані (4 типи).

Концепція Д. Олсона та його колег пропонує власні діагностичні засоби, що є новаторським кроком. Так, для дослідження процесів згуртованості і гнучкості авторами Кругової моделі сім'ї розроблено опитувальник самооцінки "Шкала сімейної адаптації і згуртованості". Опитувальник спроектований таким чином, що дає змогу встановити, як усі члени сім'ї в один конкретний момент сприймають свою сім'ю і якою би хотіли її бачити. Розбіжність між реальним сприйняттям та ідеалом визначає ступінь задоволеності окремою сімейною системою. Закономірно, що згадану концепцію оцінюють як таку, що компактно і повно описує універсальні аспекти внутрішньосімейних відносин.

У центрі системного дослідження сім'ї знаходяться проблеми інтеграції її членів, їх взаємодії, супідрядності сімейних підсистем. При цьому науковці цього напрямку в своїй роботі керуються такими принципами (*рис. 5*).

Розуміння сімейної системи як такої, що саморозвивається, припускає її пояснення з неї самої, тобто як такої системи, джерело

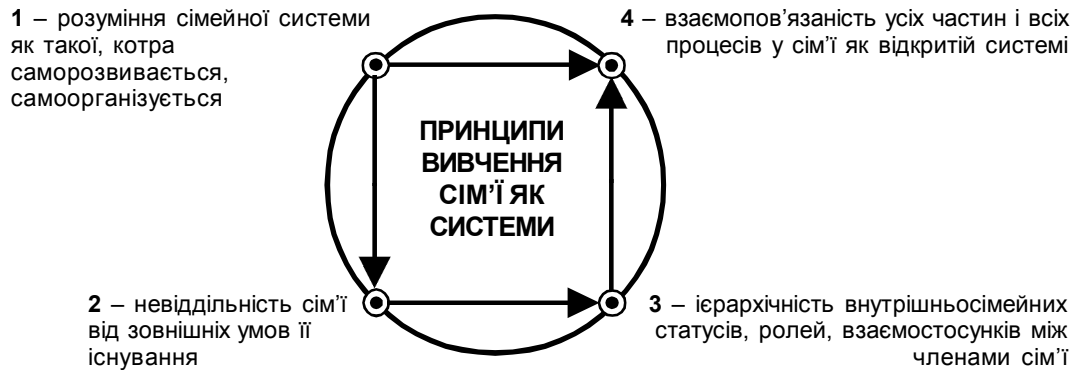

Рис. 5.

Принципи системного підходу, що реалізуються у вивченні сім'ї як системи

перетворень якої знаходиться усередині неї, а точніше – у властивих їй суперечностях. Воднораз вона повинна бути пізнана не самодостатньо, а й у низці інших систем, частиною яких вона є. У зв'язку з цим сім'ю доречно вивчати щонайперше у системі “сім'я – суспільство, або зовнішні умови існування”. Сім'я як система черпає матеріал для формування самої себе з попередніх аналогічних систем (прабатьківських родин) і систем, що існують поряд з нею. При цьому нова система виникає на основі старої не відразу, не у сформованому вигляді, а спочатку у формі певних передумов – тих чи інших матеріальних, соціальних і духовних компонентів, зв'язків і відносин. Ці передумови розрізнені, належать не до однієї, а до кількох систем, але у ході інтеграції вони започатковують нову систему. Остання, виникши на основі старого, асимілює лише деякі системні риси (їх достатній мінімум), які у процесі функціонування і розвитку зміцнюються і розширюються. До того ж вона створює нові, тепер уже власні, компоненти.

Принцип ієрархічності припускає, що сім'я як система має вершинні і низинні рівні-підстави. Всі внутрішньосімейні процеси взаємно впливають і зумовлюють перебіг один одного. Наприклад, загострення суперечностей в одній сфері життєдіяльності сім'ї може порушити нормальні відносини в інших вимірах родинної взаємодії. Так, соціальна невлаштованість батьків призводить до психологічного напруження у дітей, до породження сімейних конфліктів, загострення подружніх і дитячо-батьківських стосунків.

У форматі системного дослідження сім'ї предметом пізнання є закони і закономірності її успішного функціонування та розвитку. При цьому під функціонуванням цієї системи розуміється її рух-поступ як

чогось даного, актуального, а під розвитком – вихід з актуального стану у потенційний, у її майбутнє (якісна видозміна, перехід на іншу стадію розвитку тощо). Отож сімейна система працює під впливом таких суперечливих законів, сукупна дія яких підлягає збалансуванню (*рис. 6*).

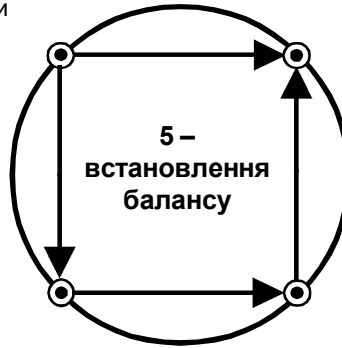
Сутність закону гомеостазу (рівноваги, збереження) і розвитку полягає в тому, що, подібно всім живим організмам, сімейна система прагне зберегти своє положення, яким би воно не було (її подружнє ядро намагається залишитися без змін), так і еволюціонує. Тому обидва закони наявні одночасно.

Згідно із законами розвитку кожна сімейна система проходить свій життєвий цикл, що складається із стадій чи послідовної зміни основних подій, пов'язаних з деякими неминучими об'єктивними обставинами. Народження дитини, вихід дорослих дітей із сім'ї, смерть старої людини – все це істотно змінює структуру сім'ї і якість взаємодії її членів один з одним. У цьому аналітичному розрізі однією з обставин, що визначають динаміку розвитку функціонування сім'ї, є також і фізичний час. Вік членів родини змінюється, а відтак і змінює сімейну ситуацію. Як було показано Е. Еріксоном в епігенетичній концепції [18], кожному віковому періоду в онтогенезі людини відповідають певні психологічні потреби, які людина прагне реалізувати. Разом із віком змінюються і запити до життя взагалі і до близьких людей зокрема. Це визначає стиль спілкування і, відповідно, психосоціально наповнення самої сім'ї як мікросоціальної групи. При цьому нормативним життєвим циклом сім'ї є той, що зображений на *рис. 7*.

Отже, сім'я – це історичне утворення, яке має свій початок і своє завершення – за-

1 – гомеостаз – розвиток сім'ї як системи

4 – гнучкість – згуртованість сім'ї

2 – автономія – взаємозалежність членів сім'ї (співвідношення "Я – Ми")

3 – позасімейна – внутрішньосімейна діяльності

Рис. 6.

Закони успішного функціонування і розвитку сім'ї

роджується, розвивається і гине. Вона природно еволюціонує до балансу між автономією і прихильністю своїх членів, де кожний є особистістю, котра прагне до саморозвитку, самостійності, але в той же час повинна бути здатна функціонувати спільно з іншими членами родини. Так, у розумінні С.І. Голода [7], у сім'ї мають бути задоволені такі потреби особистості, як прагнення до автономії (відділення себе від інших) і до інтимності (приналежності саме до цієї групи). Таке розуміння потреб особистості базується на гуманістичній теорії мотивації. Зокрема, А. Маслоу [10] виділяє окрему групу потреб особистості – у соціальних зв'язках (любові, ідентифікації, соціальній приналежності), а також групи потреб у самооцінці (потреба в самоповазі, компетенції, гідності) й самоактуалізації (намагання реалізувати власні можливості та природний потенціал). Причому баланс має бути забезпечений і між соціальною активністю сім'ї та її спрямованістю на внутрішньосімейні відносини.

Спираючись на методологію системного підходу і на критичний аналіз емпіричних досліджень А.Б. Холмогорової [16], нижче визначені параметри (емпіричні індикатори) сім'ї як мікросоціосистеми (рис. 8). Єдність указаних параметрів дає достатньо повне – понятійно-панорамне – уявлення про сім'ю

як у статичних, так і процесуальних її формах і дозволяє комплексно досліджувати її особливості та інваріанти.

Задля організації спрямованого вивчення сім'ї В.М. Дружинін [9] визначив такі її моделі: ідеальна, реальна, нормальна, аномальна. Нами доповнена пропонується типологія у рамках шкали "нормальність – аномальність", зважаючи на типи сімей за Д. Олсоном (рис. 9).

В.М. Дружинін наполягає на потребі обґрунтування критеріїв "нормальної реальної сім'ї" й аргументує це тим, що в дослідженнях всі типології моделей сім'ї, які описують її як ціле, будуються на основі аномалій, різних відхилень від якоїсь норми, що абсолютно неконкретна. Донедавна дана фундаментальна проблема не одержала належного розв'язку, хоча і мають місце вдалі розвідки у напрямку визначення психологічного здоров'я сім'ї як її норми (В.С. Торхтій [14]). Під останнім розуміється сукупність суб'єктивних чинників ковітальної стабільності сім'ї (рис. 10).

Психологічно здорова сім'я створює умови для реалізації потенціалу кожного її члена, задає оптимальну модель для оволодіння ним соціальними нормами і навичками.

Нормальність сім'ї головно визначається якістю життєдіяльності сімейної системи як

Рис. 7.

Нормативний життєвий цикл сім'ї

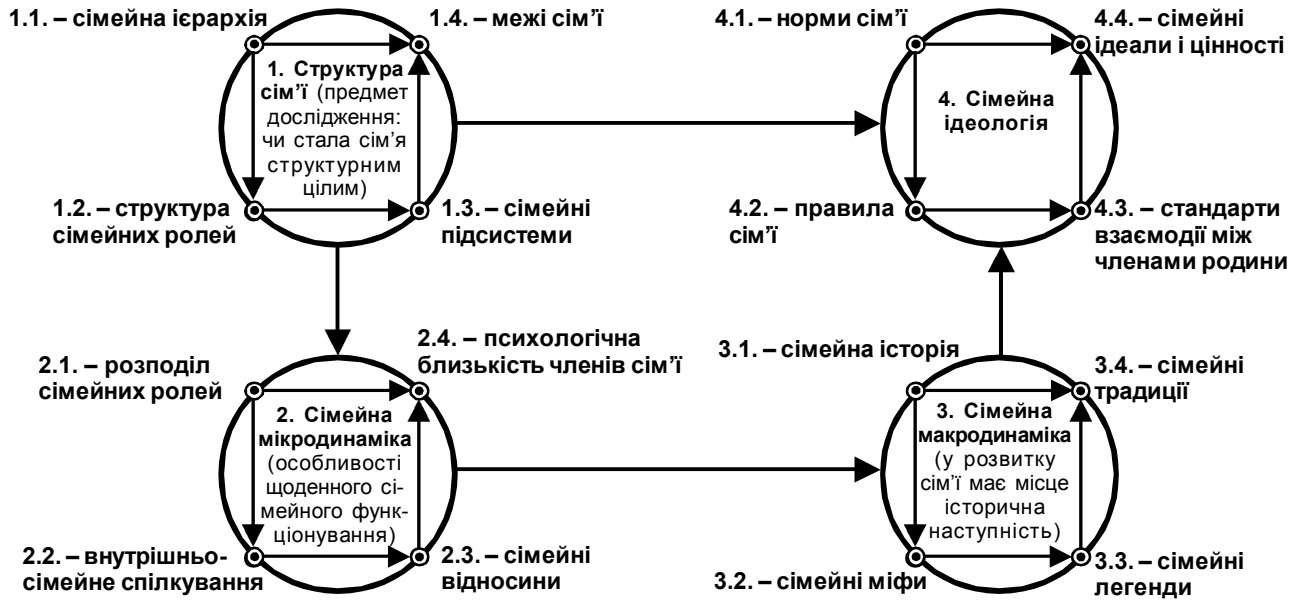

Рис. 8. Модель соціально-психологічного аналізу сім'ї як мікросоціосистеми

системним показником її благополуччя. Водночас сюди ж відносять стабільність і стійкість шлюбу, сумісність подружжя, комунікативний потенціал сімейних стосунків. Відповідно до вищевказаних параметрів сімейної системи (рис. 8) пропонуємо таку характеристику ідеальної, нормальної та аномальної сімей (табл. 2).

Психологи пов'язують сімейні проблеми із шлюбно-подружніми і дитячо-батьківськими відносинами. Тому, власне, психологічний зміст сімейних проблем описується за допомогою таких гносеологем, як теорії особистості (А.В. Петровський, А. Маслоу, З. Фрейд та ін.), теорії відносин (О.О. Бодальов, Я.Л. Коломінський, В.М. Мясіщев,

М.М. Обозов, А.В. Петровський), теорії спілкування (О.О. Бодальов, Б.Ф. Ломов, О.О. Леонт'єв).

А.Н. Волковою і Т.М. Трапезниковою [6] розроблена програма збору інформації про подружню пару, що охоплює 9 пунктів:

1. Соціальні характеристики сім'ї (шлюбний стаж, вік і відмінність у віці, освіта і заняттях подружжя, кількість і вік дітей), що відзначаються шляхом опитування.

2. Дошлюбні відносини (місце і ситуація знайомства, перше враження один про одного, тривалість періоду залицяння, ініціатор шлюбної пропозиції, час її обдумування, ситуація оформлення шлюбу), що виявляються у бесіді чи спеціальному інтерв'ю.

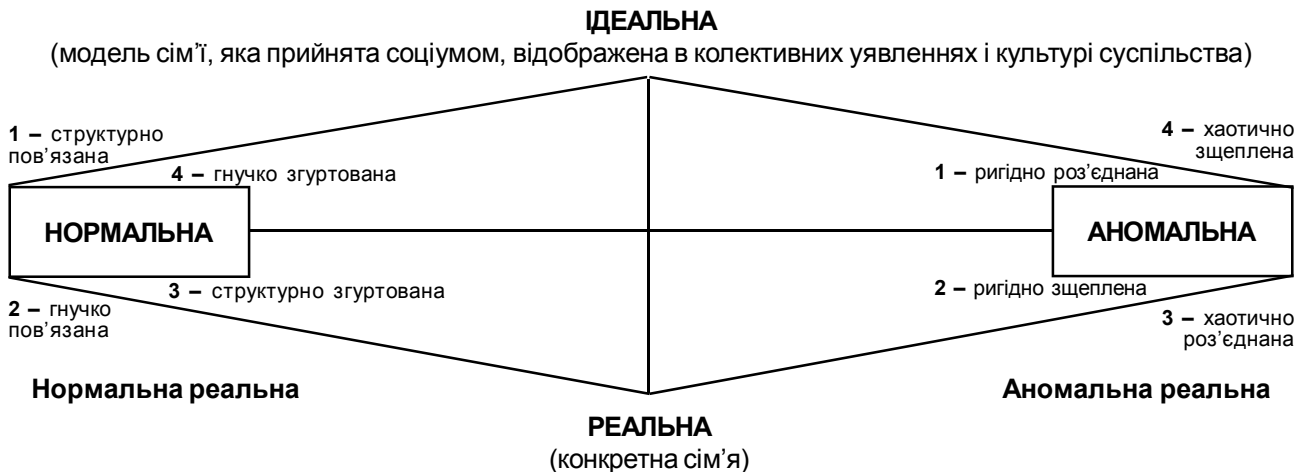
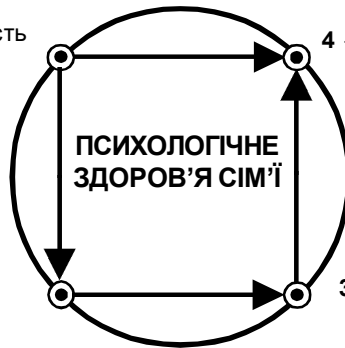

Рис. 9. Типи сімей

1 – функціонально-рольова узгодженість статусів і позицій у сім'ї

4 – ціннісно-орієнтовна єдність членів сім'ї

2 – соціально-рольова адекватність кожного члена сім'ї

3 – емоційна задоволеність родинними відносинами

Рис. 10.

Чинники стабільності сім'ї, що забезпечують її психологічне здоров'я

3. Мікрооточення сім'ї (склад мікрооточення – рідні, сусіди, друзі, колеги; частота контактів з його різними представниками, форми допомоги, одержуваної від цих осіб – економічна, побутові послуги, моральна й емоційна підтримка, обмін досвідом, організація і проведення дозвілля), що вивчається з допомогою анкет “Контакти сім'ї” (А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова), “Шкала сімейного оточення (ШСО)” (Р. Моос) та ін.

4. Стадія шлюбу (життєві цикли сім'ї). Для аналізу подружніх стосунків стосовно стадії розвитку сім'ї можна використовувати стандартизовані тести-опитувальники: “Рольові очікування і домагання в шлюбі” (А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова), “Опитувальник мотивації кохання” (В.Ф. Моргун), “Подружня сумісність” (А.Б. Добрович), “Сімейні емоційні комунікації (СЕК)” (А.Б. Холмогорова). У цілому є підстави констатувати відсутність належного діагностичного інструментарію для адекватного аналізу шлюбу в контексті життєвих циклів сім'ї.

5. Оцінка рівня благополуччя сімейних відносин; для цього використовуються опитувальники: “Задоволеність шлюбом” (В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко), “Шкала суб'єктивної задоволеності шлюбом” (Т.М. Трапезникова), “Диференціальна оцінка відносин” (А.Н. Волкова).

6. Оцінка окремих феноменів подружніх відносин (порозуміння, його адекватність, емоційне прийняття, рівень конфліктності, сімейно-рольова узгодженість), яка здійснюється завдяки використанню методик: “Функціонально-рольова узгодженість подружжя” (С.В. Ковальов), “Соціально-рольова адекватність” (В.С. Торохтій), тест Лірі, опитувальник “Конфлікти” (Г. Лер), “Шкала сімейного стресу” (А.Б. Холмогорова).

7. Дослідження індивідуальності кожного подружжя; тут, при диференціально-психо-

логічному обстеженні, використовують відомі опитувальники Кеттелла, Айзенка, тести Розенцвейга, Зонді, Люшера.

8. Дослідження сімейного дозвілля, інтересів, цінностей; вивчення цього аспекту шлюбу уможливають такі методики: “Сімейні цінності” (В.С. Торохтій), “Ціннісні орієнтації” (М. Рокич), “Інтереси – дозвілля” (Т.М. Трапезникова), “Умови сімейного благополуччя” (Т.М. Трапезникова).

9. Психограма шлюбу, що аналітично охоплює одержані дані всіх аспектів шлюбу. В ній указують такі висновки: 1) зони конфлікту в шлюбі, потенційний ініціатор конфлікту в кожній із зон; 2) ступінь особистісної сумісності; 3) загальна міра взаєморозуміння і згоди з різних сторін сімейного життя; 4) прогноз розвитку відносин у парі; 5) рекомендації щодо форм і змісту корекційної роботи (з парою в цілому і з кожним членом сім'ї окремо).

Дитячо-батьківські відносини психологи виводять із загальної моделі сімейних стосунків. Тип цих відносин залежить, на їхню думку, від того, як батьки оцінюють і ставляться до своєї дитини і як вона, власне, самостверджується. Продіагностувати ці відносин дають змогу такі методики: PARI (вимірює батьківські установки і реакції) (Е. Шеффер, Р. Белл), “Опитувальник батьківських відносин” (А.Я. Варга, В.В. Столін), “Аналіз сімейних взаємостосунків (АСВ)” (Е.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкіс), “Метод комплексної експрес-діагностики особливостей сімейної атмосфери, сімейного виховання і ставлення батьків до дітей” (Р.В. Овчарова), “Підлітки про батьків” (Л.І. Вассерман, І.А. Горькова, Е.Е. Роміцина), “Взаємодія дорослий-дитина” (І.М. Марковська), РВІ (самозвіт для оцінювання та виміру зв'язку з батьками у перші 16 років) (Г. Паркер), “Спільний тест Роршаха (СТР)” (под-

Таблиця 2

Характеристика типів сімей за системою параметрів

Параметри сім'ї	Типи сімей		
	Ідеальна	Нормальна	Аномальна
1. Структура сім'ї: 1.1. Сімейна ієрархія	Патріархальна, ригідна, структурована. Відповідальність за сім'ю, дружину і дітей несе чоловік	Конгруентна, структурована і гнучка. Співпадання носія влади і відповідальності в одній особі. Відповідальність за сім'ю, дружину і дітей несе чоловік	Спутана, хаотична, відсутність лідера, боротьба членів сім'ї за лідерство. Неслівадіння носія влади і відповідальності в одній особі. Відповідальність за сім'ю несе дружина, або хтось старший із дітей
1.2. Структура сімейних ролей	Традиційна, ригідна, структурована	Стабільна і гнучка, охоплює товариські, партнерські, подружні, батьківські ролі	Ригідна або хаотична, деформована
1.3. Сімейні підсистеми	Певне протиставлення підсистем ("батьківська – дитяча", "чоловіча – жіноча", "доросла – дитяча")	Наявність підсистем, які дозволяють сім'ї вибірково виконувати певні функції і забезпечувати її життєдіяльність (подружня, батьківська, дитяча, доросла, жіноча, чоловіча, "мати – дитина (діти)", "батько – дитина (діти)")	Мають місце коаліції, які припускають триангуляцію – використання третьої особи для вирішення конфліктів між двома іншими членами сім'ї
1.4. Межі сім'ї	Відкрита сім'я із жорсткими внутрішніми межами	Межі між сімейними підсистемами ясно окреслені й достатньо проникні для забезпечення спілкування між підсистемами та із зовнішнім оточенням і достатньо жорсткі для підтримки їх автономності	Дуже проникні, або дуже жорсткі зовнішні межі, відповідно жорсткі чи розмиті внутрішні межі. Може мати місце невизначеність сімейних меж
2. Сімейна мікродинаміка 2.1. Розподіл сімейних ролей	Централізований розподіл ролей, ролі стабільні	Забезпечена соціально-рольова адекватність і функціонально-рольова узгодженість; гнучка рольова система	Різкі рольові зсуви, наявність психологічно негативних сімейних ролей
2.2. Внутрішньо-сімейне спілкування	Деяке переважання формально-рольового спілкування над міжособистісним, наявність певної дистанції успілкуванні	Міжособистісне довірливо-дружнє спілкування, пряма комунікація; члени сім'ї переважно говорять за себе; ясне і відкрите пояснення думок, почуттів	Маніпулятивне, примітивне, конфліктне спілкування. Члени сім'ї часто говорять один за одного, наявність прихованого, другого значення
2.3. Сімейні взаємостосунки	Активно (пасивно)-позитивні, деяке переважання критики (подружньої, батьківської) над похвалою	Активно-позитивні, дружні відносини, гармонійне співвідношення похвали і критики	Активно (пасивно)-негативні, ситуативні; конкурентні. Багато несправедливих докорів і звинувачень, образ
2.4. Психологічна близькість членів сім'ї	Традиційною є ситуація, коли донька емоційно-психологічно близька з матір'ю, а син – із батьком.	Всі члени сім'ї рівно емоційно-психологічно близькі один до одного. Помірно висока психологічна близькість членів сім'ї між собою. Прийнято відкрито виражати свої думки і переживання, одержуючи при цьому морально-психологічну підтримку. Емоційна ідентифікація із сім'єю	Висока залежність, або висока незалежність членів сім'ї один від одного. Різновекторна емоційна спрямованість членів сім'ї; емоційна ізоляція когось із рідних. Прийнята заборона на вираз емоцій.
3. Сімейна макродинаміка 3.1. Сімейна історія	Повторення історії батьківських сімей	Створення власної сімейної історії; правила і міфи батьківської сім'ї присутні у вигляді звичок і ритуалів. Переважає відчуття комфорту, яке виникає, коли здійснюється звичний стиль життя, при якому в батьківській сім'ї людині було добре, і він хоче повторити приємний досвід	З минулого людина привносить у власну сім'ю правила і міфи сім'ї прабатьків/а в незмінному вигляді, або в негативному висвітленні
3.2. Сімейні міфи	Наявність сімейних міфів, які мають зв'язок з уявленнями, котрі ідеалізують шлюб і сімейне життя (<i>просторова близькість потрібна для згуртованості сім'ї, міф жертвованості матері</i> ("Я живу заради дітей, заради них я повинна пожертвувати своїм відпочинком, кар'єрою, увагою до чоловіка"), <i>міф про вину і покарання</i> ("В кожній неприємній події обов'язково треба знайти винуватого, який повинен бути покараний за свої помилки").	Відсутність сімейних міфів	Наявність сімейних міфів як захисного механізму (міф "Ми дружна сім'я", тобто у сім'ї не може бути відкритих конфліктів і тим більше при дітях). Якщо хтось у сім'ї не поділяє сімейного міфу, то він не може бути членом цієї системи, система його ізолює
3.3. Сімейні легенди	Наявність позитивної, соціально схвалюваної легенди, яка поділяється всіма членами сім'ї; шанування сімейних легенд	Сім'я з повагою відноситься до сімейних легенд як історії сім'ї	Наявність легенди з негативним аспектом, або відсутність будь-якої сімейної легенди
3.4. Сімейні традиції	Шанування сімейних традицій, які обов'язкові для всіх членів сім'ї	Шанування позитивних сімейних традицій, добровільна їх підтримка	Відсутність традицій на об'єднання сім'ї, або надмірне зосередження на них
4. Сімейна ідеологія: 4.1. Норми сім'ї	Чітко визначені і соціально прийняті	Чітко визначені і соціально прийняті	Відсутність норм чи їх непомірність
4.2. Правила сім'ї	Більшість сімейних правил задано соціумом явно. Сім'я з повагою ставиться до правил, які визначають відносини із сім'ями прабатьків, між підсистемами "жіноча – чоловіча" "батьківська – дитяча"	Більшість сімейних правил має статус внутрішньо-сімейних, приймаються всіма членами сім'ї. Дотримується принцип необхідності і розумної достатності сімейних правил. Правила чіткі, несуперечливі, у зв'язку з розвитком сім'ї переглядаються	Дефіцит правил або їх непомірність, нечіткість, суперечність, непроговореність чи крайність (дотримання правил зводиться до принципу). Правила жорстко задані, часто кимось із членів сім'ї відкинуті
4.3. Стандарти міжособистісної взаємодії	Авторитарна взаємодія, велика відстань між членами сім'ї за шкалою "верховенство – підкорення"	Позитивний стиль взаємодії, оптимальна дистанція між членами сім'ї	Патогенний стиль взаємодії (або "злита взаємодія", яка призводить до боротьби "Я" членів сім'ї, або ж емоційна холодність у відносинах)
4.4. Цінності сім'ї	Орієнтація на соціальні цінності (згуртованість, відданість сім'ї, шанування старших, підкорення їм тощо)	Орієнтація на соціальні і внутрішньо-сімейні цінності (довіра, взаємо-допомога, особистісна відповідальність, відносна автономія кожного члена сім'ї, визнання його права на особисті інтереси тощо); ціннісно-орієнтаційна єдність членів сім'ї	Відсутність цінностей, або наявність асоціальних вартостей

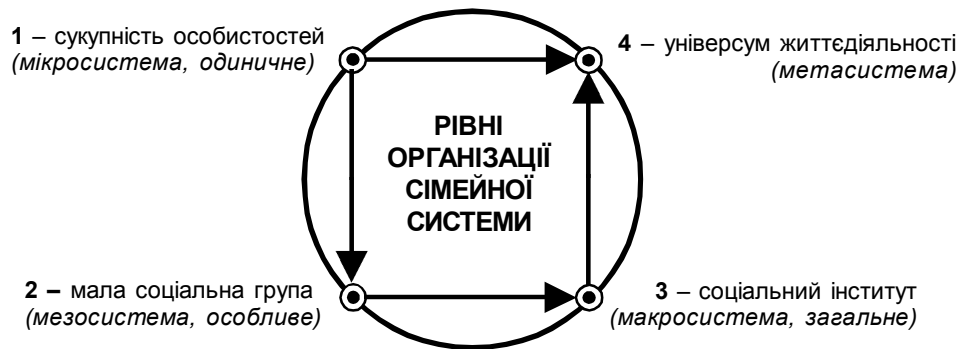

Рис. 11.
Концептуально-аналітичні виміри сім'ї

ружній, дитино-батьківський та сімейний варіанти) (О.Т. Соколова) та ін.

У форматі *соціологічного* дослідження сім'я перш за все розглядається як соціальний інститут і як мала група. Це зумовлює звернення дослідників до загальносоціологічної теорії і до теорії малих груп. У першому випадку виявляється суспільно-історична природа сім'ї та залежність від соціальних умов, у другому – обґрунтовуються параметри сім'ї як системи (М.С. Мацковський, С.І. Голод), її основні функції, пов'язані із задоволенням певних потреб її членів і самої сімейної системи (М.С. Мацковський, О.Г. Харчев, А.Н. Елізаров, В.Л. Ружже, І.І. Елісеева, Т.С.Кадібур і ін.), сімейні ролі особистості як на соціальному, так і міжособистісному рівнях (Т.А. Гурко, К. Киркпатрік і ін.), чинники якості (успішності) шлюбу (М.С. Мацковський, Т.А.Гурко).

Сім'я, крім того, утворюється з окремих особистостей, що можуть пояснити відповідні психологічні теорії. У будь-якому разі, аналізуючи сім'ю, треба враховувати такі її концептуальні вимірювання: *загальне*, що охоплює ознаки і риси, властиві всім сім'ям; *особливе*, спричинене специфічними особливостями конкретної сім'ї; *одиничне*, що вказує на неповторність і своєрідність тієї чи іншої сім'ї. А.В. Фурман [17] пропонує розширити схему “загальне – особливе – одиничне” шляхом уведення ще двох полярних аспектів “конкретне – універсальне” (далі скористаємося четвертою схемою, що задовольняє вимоги принципу кватерності: “загальне – особливе – одиничне – універсальне”). Відповідно до організації знань про сім'ю за принципом кватерності [17] подамо такі виміри сім'ї як об'єкта соціально-психологічного дослідження (рис. 11).

Таке багаторівневе теоретичне розуміння сім'ї дає змогу більш рельєфно виділити той

чи інший її аспект і водночас не дозволяє досліднику замкнутися у рамках окремого її поаспектно-аналітичного бачення. До того ж усі аспекти сім'ї тісно взаємозв'язані: виконання нею функцій соціального інституту можливе тільки у разі ефективної групової взаємодії (на рівні малої групи) і задоволеності сімейними стосунками кожного члена сім'ї; водночас на сім'ю як інститут і групу істотний вплив мають особистісні особливості членів сім'ї (явище контагіозності).

Щоб реалізувати методологічний принцип взаємозв'язку загального, особливого, одиничного, універсального, належним чином потрібно при поясненні сутності сім'ї виходити із розуміння її як соціального інституту, малої групи, сукупності особистостей і способу сімейного життя. Ці виміри відносяться до розряду горизонтальних (зовнішній вияв життєдіяльності сім'ї). Існують також її вертикальні виміри. До них відносяться внутрішня сторона сім'ї, її глибинні і вершинні вияви – суб'єктність, зміст внутрішньої життєдіяльності, сенс сім'ї та її структурна зорганізованість.

Таким чином, сім'я існує в об'єднанні вертикалі і горизонталі, тобто як вертикаль вона реалізує себе через горизонтальні зв'язки. У цьому разі є можливість виявити не тільки те, що відрізняє, але й те, що об'єднує різні типи сімей (табл. 3). Крім того, зазначені виміри сім'ї дозволяють визначити її “предметне поле”. Це – пізнання сім'ї за допомогою класичних форм (одиничне і загальне, сутність і явище, частина і ціле, зовнішнє і внутрішнє тощо), які використовуються у будь-якому науковому дослідженні. Разом з ними спеціалізоване вивчення системних об'єктів (так звані неklasичні форми пізнання) глибше розглядає взаємостосунки елемента і системи (частини і цілого), залежності та автономії, взаємозв'язку явищ усе-

Таблиця 3

Горизонтальні і вертикальні концептуально-аналітичні виміри сім'ї

Горизонтальні виміри	Вертикальні виміри (частина і ціле, форма і зміст, сутність і явище, внутрішнє і зовнішнє)	Одиничне (особистість)	Особливе (сім'я)	Загальне (суспільство)	Універсальне (людство)
Сім'я як груповий суб'єкт	індивідуально-особистісна складова сім'ї (сім'я як сукупність особистостей) (моносуб'єкт)	Мала група (полісуб'єкт): передбачається наявність інтеграційної риси-якості сім'ї як групи	Соціальний інститут (метасуб'єкт): сім'я розглядається у взаємодії з іншими соціальними системами	Спосіб життя (абсолютний суб'єкт)	
Зміст і форма життєдіяльності сім'ї	Задоволення членами сім'ї індивідуальних стосовно зростання базових потреб (індивідуальна діяльність)	Виконання членами сім'ї сімейних ролей, задоволення потреб один одного, сумісне функціонування з іншими членами сім'ї (спільна діяльність)	Реалізація соціалізуючої функції сім'ї (взаємодія членів сім'ї з іншими соціальними інститутами)	Життєтворчість (утілення в життя універсальних властивостей людської природи та духовний розвиток членів сім'ї)	
Сутність (значення, сенс) сім'ї	Егоцентризм (утвердження індивідуальності): смисловою спрямованістю є особистісний успіх, престижність, самоактуалізація тощо	Групоецентризм (первинна колективність): ідентифікація членами сім'ї себе зі своєю сім'єю як групою (відчуття близькості), людина цінна своєю приналежністю до сім'ї, смислове прагнення членів сім'ї принести благо один одному	просоціальна центрація (вторинна колективність): розгортання процесів соціалізації членів сім'ї	Духовна центрація (вершинна універсальність): кожний член сім'ї і сама сім'я є цінністю	
Структура сім'ї	Жорсткі зовнішні і внутрішні сімейні межі	Жорсткі зовнішні і розмиті внутрішні сімейні межі	Розмиті зовнішні сімейні межі	Проникні зовнішні і внутрішні сімейні межі	

редині цілого, ієрархії основ і структур тощо. Відтак взаємодоповнення обох форм пізнання допомагає глибше зрозуміти загальні і специфічні особливості сучасної сім'ї.

ВИСНОВКИ

1. Обґрунтовано виняткову актуальність інтеграції підходів (історичного, функціонального, структурно-функціонального, системного) у комплексному вивченні сім'ї як соціокультурного явища. Відповідно до історичного підходу сім'я розглядається як конкретний історичний тип угруповання з певним набором функцій, типом виховання та міжособових відносин. Функціональний підхід дає відповідь на запитання, з якою метою створюється і задля чого діє сім'я як соціосистема. Відповідно до структурно-функціонального підходу сім'я розглядається як стійка адаптивна структура відкритої цілісної системи за схожістю та відмінностями партнерів. Системний підхід ставить у

центр дослідження проблеми інтеграції членів сім'ї, їх взаємодію, супідрядність сімейних підсистем, закони успішного функціонування сім'ї. Взаємодоповнення вказаних підходів у вивченні сучасної сім'ї допомагає глибше зрозуміти її сутність.

2. На основі методологічних положень системного підходу, пояснювальних можливостей типологічного підходу, параметрів сім'ї як мікросоціосистеми (її структура, сімейні мікродинаміка, макродинаміка, ідеологія) детально охарактеризована ідеальна, нормальна та аномальна сім'ї.

3. Концептуальними вимірюваннями сім'ї є діалектика категорій “одиничне – особливе – загальне – універсальне”, відповідно до якої при поясненні сутності сім'ї потрібно виходити із розуміння її як сукупності різнохарактерних особистостей, малої групи, соціального інституту та способу сімейного життя зреалізування у конкретному соціумі і за певних соціально-історичних умов. Загалом розробка загальної теорії сім'ї вимагає

врахування всього істотного, що напрацьовано соціологами і психологами у сфері вивчення сім'ї як унікальної соціально-психологічної організованості сучасного суспільства.

1. Антонов А.И. Семья как институт среди других институтов // Семья на пороге третьего тысячелетия / Под ред. А.И.Антонова, М.С.Мацковского. – М.: ИС РАН, 1995. – С. 182–198.
2. Антонов А.И. Системное представление семьи как объекта исследования // Семья в России. – 1998. – № 3–4. – С. 15–27.
3. Антонов А., Мацковский М., Хоган М., Мэддок Дж. Будущее семьи // Семья на пороге третьего тысячелетия / Под ред. А.И.Антонова, М.С.Мацковского. – М.: ИС РАН, 1995. – С. 199–215.
4. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
5. Балл Г.А. Психология в раиоигуманистической перспективе: Избр. работы. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
6. Волкова А.Н., Трапезникова Т.М. Методические приёмы диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 110–116.
7. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: Петрополис, 1998. – 272 с.
8. Голод С. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Л.: Наука, 1984. – 134 с.
9. Дружинин В.Н. Психология семьи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 176 с.

10. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с.
11. Мацковский М.С. Основные принципы разработки теоретически обоснованной системы переменных социологических исследований брака и семьи // Теоретическое обоснование системы переменных социологических исследований брака и семьи (программы и методики исследований брака и семьи). – М.: ИСИ АН СССР, 1986. – С. 4–28.
12. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО Модэк, 1999. – 126 с.
13. Солодников В.В. Социология социально-дезадаптированной семьи. – СПб.: Директ, 2007. – 384 с.
14. Торохтий В.С. Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 1996. – № 3. – С. 36–44.
15. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и её проблемы. – М.: Финансы и статистика, 1978. – 223 с.
16. Холмогорова А.Б. Здоровье и семья: модель анализа семьи как системы // Развитие и образование особенных детей / Под ред. О.Н.Ергановой. – М.: Ин-т инноваций РАО, 1999. – С. 49–54.
17. Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 78–92.
18. Эриксон Э. Проблема эгоидентичности // Реферативный журнал. Серия “Социология”. – 1991. – № 1. – С. 173–200; № 2. – С. 155–172.

Надійшла до редакції 25.07.2008.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

**ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ ЧАСОПИС «ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО»**

Вартість передплати на 2009 рік:

1 номер – 30 грн 16 к

2 номери – 60 грн 32 к

4 номери – 120 грн 64 к

**Оформити передплату можна у всіх відділеннях УКРПОШТИ
(див. сторінку 179 каталогу на 2009 рік)**

Передплатний індекс – 21985